

ЗАГАЛЬНООСВІТНЯ ШКОЛА

УДК 378.22:37(045)

DOI <https://doi.org/10.32840/1992-5786.2021.79.2.11>

Р. М. Мойсеєнко

кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри педагогіки та освіти
Маріупольського державного університету

М. О. Яшкова

вчитель
КЗ «Маріупольська загальноосвітня школа I–III ступенів № 53
Маріупольської міської ради Донецької області»

МЕТОДИ ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

У статті порушується проблема формування національної ідентичності старшокласників у закладах загальної середньої освіти. На основі аналізу філософської, педагогічної, психологічної літератури та нормативно-правових документів розкрито сутність базових понять дослідження «ідентичність», «українська ідентичність»; здійснено диференціацію понять «національна» та «етнічна» ідентичність; визначено пріоритетні напрями формування української ідентичності в новій українській школі.

Визначено основні методи, засоби та форми формування національної ідентичності старшокласників у закладах загальної середньої освіти, які сприяють вирішенню цього нагального для сучасної педагогічної науки завдання. Наведено класифікацію методів виховання щодо формування національної ідентичності учнів в освітньому процесі (інформаційно-масові, діяльнісно-практичні, інтегративні, індивідуальні, наочні, діалогічні, методи формування свідомості особистості).

Доведено, що застосування цих методів ґрунтується на демократичному стилі взаємодії та сприяє формуванню критичного мислення, ініціативи й творчості учнівської молоді. Наголошено на визначній ролі активних методів виховання, методу перетворення соціальної дійсності, кейс-технології. Зосереджено увагу на проєктній діяльності як інструменті формування національної ідентичності старшокласників. Вказано на важливість залучення школярів до організації загальнодержавних та традиційних народних свят.

Запропоновано комплекс методів та форм виховання, які можуть поповнити методичний інструментарій класного керівника щодо здійснення позакласної роботи з формування національної ідентичності старшокласників.

Розкрито умови формування національної ідентичності старшокласників у закладах освіти в разі дотримання вчителями та керівництвом закладів освіти низки принципів, які задекларовані в Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді.

Визначено основні компоненти національної ідентичності (когнітивний, афективний, конативний) та визначено їхні критерії.

Наведено результати моніторингу щодо визначення сформованості основних компонентів національної ідентичності в старшокласників комунального закладу «Маріупольський міський навчально-виховний комплекс «Гімназія-школа» № 27».

Ключові слова: ідентичність, національна ідентичність, українська ідентичність, етнічна ідентичність, методи виховання.

Постановка проблеми. В умовах нових суспільно-політичних змін в Україні її громадяни стають безпосередніми учасниками всіх процесів, які мають вирішальне значення для подальшого розвитку держави та визначення свого майбутнього. Головними напрямками роботи, крім забезпечення суверенності й територіальної цілісності країни, інтеграції до європейської спільноти, мають бути формування в школярів почуття ідентичності

зі своєю Батьківщиною, виховання патріотизму та відданості загальнодержавній справі зміцнення могутності країни. Саме тому центральною ланкою з формування національної ідентичності школярів має стати Нова українська школа, тобто загальна середня школа найближчого майбутнього.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ідеї гуманізації національної освіти та національного виховання висвітлено в працях таких видатних

науковців, як В. Андрущенко, І. Бех, В. Кремень, С. Максименко, В. Москалець, І. Пасічник та ін. Наукові підходи до розкриття проблеми національної ідентичності та різних її аспектів представлено в роботах М. Боришевського, Г. Гандзілевської, П. Гнатенко, В. Павленко. Питання етнічної ідентичності розкрито в наукових розвідках І. Данилюка, В. Євтуха, Г. Лозко, А. Налчаджян, Г. Солдатової Т. Стефаненко та ін.

Проблема визначення ідентичності досліджується в різних сферах науки. У соціології зміст цього феномена визначено як усвідомлення особистістю своєї належності до певної нації, що є державою і має свою історію культуру, територію (Е. Смітт), мову, традиції (М. Пірен); до його структури зараховано когнітивний (знання особистості про певну націю, її історію, традиції, звичаї, територію тощо) та афективний (значущість і почуття людини щодо її національної належності) компоненти (М. Барретт). В етнології сутність національної ідентичності пояснюється як уявлення людини про типові якості свого етносу (Ю. Бромлей). У психології поняття «національна ідентифікація» трактується як усвідомлення особистістю своєї належності до етносу й нації та спорідненості з ними (М. Боришевський), ототожнення особистістю самої себе з нацією та прийняття до свого внутрішнього світу її норм, взірців і цінностей (А. Баронін), багатовимірність національної ідентичності (П. Гнатенко, В. Павленко).

Провідною ознакою національної ідентичності є самовизначення людини в національному контексті (нація, мова, культура, релігія). Основу української ідентичності становить «історично сформована еволюційна система ознак і властивостей» соціальних та психологічних, які вирізняють безпосередньо українську людину з-поміж інших аналогічних об'єктів. Етнічна ідентичність означає належність до етнічної спільноти, спільної історичної пам'яті, предків та Батьківщини.

Отже, на основі аналізу філософської, педагогічної, психологічної літератури з'ясовано, що дослідники, вивчаючи проблему формування ідентичності особистості, створили певне методологічне підґрунтя для подальшого вивчення цього феномена.

Мета статті полягає в теоретичному обґрунтуванні ефективних методів формування національної ідентичності в старшокласників в умовах закладу загальної середньої освіти.

Виклад основного матеріалу. Сучасний стан подій в Україні, що призвів до посилення загроз національній безпеці України, довів недостатню сформованість національної ідентичності громадян, характерними ознаками якої (за М. Розумним) стали «криза легітимності політичних інститутів; конфлікт політичних інтересів; посилення розшарування українського суспільства; низький рівень розвитку політичної культури; посилення сепаратизму; недостатній рівень розвитку громадянського суспільства; десуверенізація» [1, с. 126].

Основною умовою цілеспрямованого формування національної ідентичності в школярів є дотримання вчителями та керівництвом закладів освіти у вихованні тотожності з Україною низки принципів, які задекларовані в Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді. Принцип національної спрямованості виявляється в ціннісному ставленні школярів до національних ознак, а саме: любові до рідної землі; шанобливому ставленні до надбань української культури; повазі до представників своєї нації й толерантності у ставленні до представників інших націй, до їхньої культури; національній самоповазі; прагненні учнів зберегти власну національну ідентичність та захистити інтереси своєї нації [2].

Формування національної ідентичності учнівської молоді в закладах загальної середньої освіти відбувається за допомогою різних методів та форм виховної роботи. Поки ця проблема може вирішуватися на основі наявного досвіду застосування таких технологій особистісно орієнтованого навчання та виховання, як технології навчання у співпраці, групові технології, технології колективної взаємодії, технології дослідного (проблемного) навчання, технології творчої діяльності тощо. Розглянемо методи виховання з огляду на формування національної ідентичності старшокласників у закладах загальної середньої освіти.

У педагогічній діяльності вчителя використовується система виховних впливів, за допомогою яких відбувається формування особистості учнів. Як свідчать досвід та практика роботи в закладах освіти, найширше в освітньому процесі використовуються методи формування свідомості особистості школярів, методи організації діяльності, спілкування, відносин і суспільної поведінки, методи стимулювання мотивації діяльності та поведінки, методи контролю, самоконтролю, самооцінки діяльності та поведінки.

Безумовно, в сучасному суспільстві повноцінна діяльність кожної особистості може бути ефективною, якщо вона спирається на свідомість та власні переконання. Дійсно, у важливих життєвих ситуаціях старшокласникам іноді бракує чіткості переконань, громадянської активності, бо зазначене ними ще не стало належно осмисленим, не трансформувалося в основні чинники життя. Група методів формування свідомості особистості (бесіди, лекції, дискусії, приклади з життя тощо) є визначальною в роботі педагога зі школярами, бо засобами слова можна справити вплив на розум і почуття молодого людини.

Досліджуючи особливості військово-патріотичного виховання школярів, В. Івашковський виділяє такі форми та методи формування почуття патріотизму, гідності особистості, готовності до захисту Батьківщини:

1) інформаційно-масові (дискусії, диспути, конференції, «філософський стіл», «відкрита кафедра», інтелектуальні аукціони, ринги, вікторини, вечори, подорожі до джерел рідної культури, історії держави та права, «жива газета», створення книг, блогів, альманахів, інформаційних сторінок у соціальних мережах);

2) діяльнісно-практичні (творчі групи, осередки, екскурсії, свята, театр-експромт, ігри-драматизації, огляди-конкурси, олімпіади);

3) інтегративні (гуртки, фестивалі);

4) індивідуальні (творчі завдання, індивідуальна робота, бесіда з батьками);

5) наочні (музеї, кімнати бойової слави, виставки учнівської творчості (плакати, групові презентації), тематичні виставки, книжкові стенди);

6) діалогічні (бесіди, міжрольове спілкування) [3, с. 28–30].

Перелічені методи доцільно використовувати в роботі педагогів із формування національної ідентичності школярів, оскільки вони за своєю суттю збігаються з виховними завданнями та можуть розглядатися як засоби партнерської діяльності педагога та учня, як технологічні одиниці виховного процесу, як умови та засоби взаємодії педагога та учнів, їхніх батьків, педагога і колективу.

На наш погляд, пріоритетну роль у виховній роботі зі старшокласниками доцільно відводити активним методам, застосування яких ґрунтується на демократичних засадах спілкування, взаємодії учасників та сприяє формуванню критичного мислення, ініціативи й творчості особистості. До таких методів зараховують соціально-проектну діяльність, ситуаційно-рольові ігри, соціограму, метод відкритої трибуни, соціально-психологічні тренінги, інтелектуальні аукціони, ігри-драматизації, створення проблемних ситуацій та ситуацій успіху, аналіз конфліктів та моделей стилів поведінки суб'єктів.

Необхідною умовою підвищення ефективності процесу виховання старшокласників є залучення їх до підготовки та проведення позакласних виховних заходів, які спрямовані на формування патріотичних якостей, самоосвіту, самовиховання особистості.

Одним з ефективних методів залучення учнів старших класів до спільної інтелектуальної та соціально значущої діяльності є метод проєктів. Як педагогічна технологія він спрямований на здобуття учнями знань у тісному зв'язку з реальною життєвою ситуацією та організацію проблемно-пошукової діяльності, включаючи ресурсне обґрунтування, змістову конкретність та шляхи розв'язання задачі. У результаті створюється продукт особистісного бачення ситуації в культурно-освітніх, державно-політичних, соціально-економічних напрямках розвитку суспільства, визначення потенційних можливостей перетворення світу, суспільства, країни, міста, села.

Наприклад, замість твору з української мови на тему «Хто такий українець?» педагог може запропонувати учням зробити постер (плакат, брошуру) з головними асоціаціями до слова «українець», «патріот», «громадянин».

Зусилля педагогів мають бути спрямовані на реалізацію проєктів щодо виховання учнів у дусі патріотичного обов'язку, готовності до військової служби та захисту суверенітету країни, повазі до чинного законодавства України та її демократичних засад. Велику силу впливу на особистість має державна символіка, яка покликана формувати громадянську гідність, почуття гордості, патріотизму, впевненість молоді у своєму майбутньому та майбутньому своєї держави.

Зазначаючи позитивний бік проєктної діяльності як інструменту формування національної ідентичності учнів, З. Таран зауважує, що вона цікава також тим, що «робота над проєктом» – це робота, яка спрямована в майбутнє, а значить, вона дає змогу педагогу не тільки ознайомити учнів з історією, суспільствознавством, краєзнавством тощо, але і на основі отриманих знань будувати, обговорювати «образ майбутнього» країни, окремого населеного пункту або свого майбутнього, формувати в учнів старшої школи активних учасників громадських, державних, політичних процесів суспільства в муніципальному, регіональному та всеукраїнському вимірах [4, с. 20].

Важливе місце у формуванні національної української ідентичності школярів займає їхня безпосередня участь у масових заходах національно-патріотичного змісту. Найбільш поширені в цьому сенсі масові заходи, в яких учні беруть участь: відзначення загальнодержавних свят – Дня Незалежності, Дня захисників Вітчизни, Дня Вишиванки; підготовка до традиційних народних свят – Дня Покрови Пресвятої Богородиці, Дня Святого Миколая, Свята Різдва Христового, Великодня.

Показниками ефективності масових форм позакласної роботи з формування національної української ідентичності є активність учасників, усвідомленість необхідності проведення таких заходів, піднесений настрій школярів. Серед групових форм виховної роботи надається перевага проведенню бесід, зустрічей, диспутів, «круглих столів», літературно-музичних композиціям, акціям «Милосердя», пошуковій діяльності, заочним подорожам. Збагачення учнів патріотичними почуттями відбувається під час засвоєння ними історичного матеріалу про героїчне минуле нашого народу, його прагнення до зміцнення могутності рідної країни, мужність українського народу [5, с. 3–19].

З метою посилення емоційних переживань школярів та надання патріотичного характеру виховному заходу проводяться зустрічі з учасниками АТО, які нині захищають суверенність та цілісність нашої держави. Під час таких зустрічей від-

бувається оцінювання історичних явищ на основі принципів історичної правдивості, гуманізму, добродієвості, а також із позицій забезпечення взаємозв'язку між поколіннями. З метою виховання почуття гордості за свою країну, досягнення українських талановитих людей (митців, футболістів, літераторів, вчених, музикантів), необхідно звернути увагу на такі питання, які б розкривали внесок нашої держави у світовий розвиток науки, культури, спорту та різних галузей виробництва.

Під час проведення виховних заходів з учнями старших класів Т. Сіленко пропонує використовувати таку форму, як дебати. У формуванні патріотичних та громадянських якостей учнів важливе місце відводиться створенню ситуацій, в яких виникає потреба у відстоюванні учнями своєї думки, завдяки чому починає формуватися власний погляд, змінюватися внутрішня позиція, з'являється здатність до утвердження власних адекватних переконань. Одночасно вони починають замислюватися над сенсом буття, над гарантованими Конституцією правами і свободами, поважати і захищати їх, намагаються зрозуміти своє призначення як особистості й громадянина в суспільстві [6].

М. Дубина та Ю. Руденко справедливо зазначають, що не менш важливими у формуванні національної свідомості учнів є різні види дискусії – як спонтанні, викликані сучасними подіями, повідомленнями засобів масової інформації, так і спеціально організовані, до яких треба ретельно підготуватися: визначити тему, підготувати запитання для обговорення, щоб учні опрацювали відповідні літературні джерела, продумали свої виступи, бо саме така підготовка дискусії дає бажані результати [7, с. 5]. Під час дискусії можливе використання різних прийомів: аргументації (сукупність аргументів на користь будь-якого твердження), демонстрації (логічного розміркування, в процесі якого на підставі роблять висновок про істинність гіпотези), переконання (звернення до свідомості, почуттів, життєвого досвіду з метою формування свідомого ставлення до дійсності).

Не можна не погодитись із думкою О. Петренко та Г. Дежнюк, які наголошують на тому, що в процесі формуванні національної ідентичності учнів суттєвим є створення ситуацій, в яких виникає потреба у відстоюванні ними своєї думки, у результаті чого починає складатися та зміцнюється внутрішня позиція, з'являється здатність до утвердження власних адекватних переконань щодо свого народу, своєї держави та світової спільноти. Під час проведення таких дискусій формуються культура мислення й культура мовлення, відбувається зміна поглядів на суспільні явища, свою життєву, громадянську позицію, переоцінка цінностей [8, с. 28–29].

Безумовно, в роботі з учнями старших класів доречно проводити таку форму виховної роботи, як «круглий стіл». Це підтверджується тим, що рівень їхнього інтелектуального розвитку, критичного мислення, логічне висловлювання думок, здібність до розв'язання проблемних питань, вміння аргументовано правильно доводити правильність власної позиції набувають певної зрілості. Сучасними та перспективними в обговоренні з учнями, на думку Т. Сіленко, можуть бути такі теми: «Мода на патріотизм», «Український патріотизм», «Хто є сучасні герої?», що дадуть змогу учням висловлювати думки, сперечатися, доводити свою правоту та відстоювати власну позицію [6, с. 42].

Використання дискусійних методів у роботі зі старшокласниками має за мету формування їхніх світоглядних позицій, поглядів і переконань та вимагає від учителя врахування рівня обізнаності школярів із тих питань, які розглядаються, щоб впливати не тільки на розум, а й на емоційну сферу, підтверджуючи це наведенням яскравих прикладів з історії країни та життя видатних українців.

Творчий потенціал учнів найбільш реалізовується під час проведення літературних гостинних, провідними завданнями яких є вивчення світової культури, кращих зразків класичної української літератури та сучасних творів, слухання творів музичного та образотворчого мистецтва, засвоєння моральних цінностей, ідеалів, культурних традицій, етичних норм, формування естетичних смаків учнів.

Екскурсії по історичних місцях України сприяють вихованню почуття гордості за національні українські реліквії, пам'ятки культури та розумінню загальнолюдських цінностей, поглибленню та розширенню знань учнів з історії та культури українського народу, його традицій, героїчні подвиги.

Отже, традиційні методи виховної роботи зі старшокласниками доповнюються новими підходами до здійснення такого важливого напрямку роботи педагога, як формування національної ідентичності. Перелічені методи виховної роботи не є новими, але вони й нині відіграють значну роль у підготовці молодого покоління до життя в демократичному суспільстві.

З огляду на зазначене, в комунальному закладі «Маріупольський міський навчально-виховний комплекс «Гімназія-школа» № 27» (Донецька область) було проведено виховний захід «Я – українець, Україна – мій дім». Після закінчення заходу здійснено моніторинг із метою з'ясування стану сформованості трьох компонентів національної ідентичності (когнітивного, афективного та конативного) серед старшокласників, в якому брали участь 50 учнів 10–11-х класів. Відповідно до мети було використано методичку шкальних

опитувальників О. Гора «Методика дослідження рівня сформованості національної ідентичності студентів» [9, с. 94].

Формулюванню критеріїв розвитку національної ідентичності школярів сприяло узагальнення основних теоретичних положень та емпіричних висновків досліджень вчених [10, с. 186].

Критеріями когнітивного компонента національної ідентичності є ступінь вираженості етноніма або самоназви, значущість для особистості усвідомлення її національної ідентичності, повнота та глибина знань про націю, її історію, культуру, усвідомлення єднальної основи нації.

До критеріїв афективного компонента зараховано почуття приналежності до нації, ціннісне ставлення до членства у своїй національній групі, ступінь національної гордості та гідності, які проявляє індивід щодо національної спільноти, національних цінностей та національної моралі, солідарність зі своєю нацією, національну самоповагу, позитивне ставлення до інших етнічних груп.

Конативний (діяльнісний) компонент характеризується такими критеріями: проявом особистості як члена етнічної групи (спілкування та вільне використання рідної мови, занурення в національну культуру, соціальне життя національної спільноти); проявом особистості як громадянина України (використання державної мови в спілкуванні, навчанні, включеність в суспільне життя).

Результати опитування показали, що в старшокласників переважають середній та високий рівні сформованості як національної ідентичності загалом, так і кожного з її компонентів. Більшість респондентів вважають себе українцями, приймають закони України, мають уявлення про відомих українських діячів культури, про основні ознаки національності, а також більшість із них почувають гордість за свою країну. Можна зробити висновок, що НВК № 27 випускає школярів, виховання яких повністю відповідає вимогам Концепції нової української школи – тобто патріотів, інноваторів та особистостей, які готові працювати та жити заради своєї Батьківщини, готові прийняти всі її недоліки та гідності.

Попри отримання позитивного результату дослідження, вважаємо, що в кожному освітньому закладі необхідне запровадження комплексу виховних заходів із метою формування національної ідентичності, процес якого мав би наскрізний характер та став провідним напрямом виховної діяльності зі школярами від початкової до старшої школи.

Висновки і пропозиції. Розвиток українського суспільства не може відбуватися успішно

без формування національної ідентичності учнівської молоді в закладах загальної середньої освіти. Ключ до вирішення цієї проблеми полягає в цілеспрямованій та систематичній виховній роботі педагогів з учнями як у навчальний, так і в позаурочний час. Успішне розв'язання виховних завдань у закладах освіти залежить від змістовного наповнення освітнього процесу і використання ефективних форм та методів організації, пошуку яких педагоги приділяють особливу увагу.

Список використаної літератури:

1. Розумний М. Формування національної ідентичності як пріоритет політики безпеки. *Політичний менеджмент*. 2010. № 3. С. 116–126.
2. Про затвердження Концепції національно-патріотичного виховання дітей та молоді: Наказ Міністерства освіти і науки України № 641 від 16 червня 2015 року. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MUS24863>. (Дата звернення: 25.10.2021).
3. Івашковський В.В. Військово-патріотичне виховання школярів як соціально-психологічна проблема. *Фізичне виховання в рідній школі: науково-методичний журнал*. 2015. № 1. С. 28–30.
4. Таран З. Трансформація ролі педагога в управлінні творчими та практико орієнтованими проєктами. *Відкритий урок*. 2004. № 5/6. С. 18–20.
5. Виховання громадянина: Сутність громадянського виховання / П. Ігнатенко, В. Поплужний, Н. Косарева, Л. Крицька. *Шкільна бібліотека*. 2003. № 8. С. 3–19.
6. Сіленко Т.В. Формування патріотичних та громадянських якостей особистості учня засобами національно-патріотичного виховання: метод. посібник. Вінниця: ММК, 2015. 67 с.
7. Дубина М., Руденко Ю. Патріотичне виховання молоді. *Освіта України*. 2006. № 8. С. 5.
8. Петренко О., Дежнюк Г. Національно-патріотичне виховання учнівської молоді. *Позакласний час*. 2005. № 3-4. С. 28–29.
9. Гора О. Методика дослідження рівня сформованості національної ідентичності студентів. *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка*. Серія: Педагогічні науки. 2012. Вип. 103. С. 90–100.
10. Воропаєва Т. Становлення національної і європейської ідентичності громадян України: емпіричне дослідження (1991–2011 рр.). *20 років незалежності України: здобутки, втрати і стратегії майбутнього*: матеріали XI наук.-практ. конф. Київ: НАДУ, 2011. С. 186.

Moiseienko R., Yachkova M. Methods of formation of national identity in general secondary education institutions

The article raises the problem of formation the national identity of high school students in institutions of general secondary education. On the basis of the analysis of philosophical, pedagogical, psychological literature and normative-legal documents the essence of the basic concepts of research is explored: identity, Ukrainian identity; the concepts of "national" and "ethnic" identity are differentiated; the priority directions of the formation of Ukrainian identity in the new Ukrainian school are determined.

The basic methods, means and forms of the national identity formation of high school students in the institutions of general secondary education are determined. The article gives a classification of the methods of education that contribute to the formation of the national identity of high school students in the educational process (informational; active-practical; integrative; individual; visual; dialogical, methods of consciousness formation).

Usage of these methods is based on the democratic style of interaction and contributes to the formation of critical thinking, initiatives and creativity of youth. It emphasizes the prominent role of active methods of education, the method of transformation of social reality, case technology. The focus is on project activities as a tool for forming national identity of high school students. The importance of involving schoolchildren in the organization of national and traditional national holidays is pointed out.

The complex of proposed methods can supplement the methodological toolkit of the class teacher on the implementation of extracurricular educational work in this direction.

The conditions of forming the national identity of high school students in educational institutions with the observance of a number of principles by teachers and management of educational institutions, which are declared in the state Concept of national-patriotic education of children and youth, are revealed.

The basic components of national identity (cognitive, affective, and conative) are determined and their criteria.

The article presents the results of experimental work on determining the state of formation of the main components of national identity in high school students who attend the communal institution Mariupol city educational complex "Gymnasium-school" № 27.

Key words: *identity, national identity, Ukrainian identity, ethnic identity, methods of education of national identity.*